

QARAQALPAQ XALÍQ PEDAGOGIKASÍNDÁ ÁDEP-İKRAMLÍLÍQ TÁRBIYASÍNÍN MAZMUNÍ**Esemuratova Turganbike Aytmuratovna – úlken oqıtıwshı**esemuratovaturgangul@gmail.com*Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı***СОДЕРЖАНИЕ НРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ В КАРАКАЛПАКСКОЙ НАРОДНОЙ ПЕДАГОГИКЕ****Есемуратова Турганбике Айтмуратовна – старший преподаватель***Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза***THE CONTENT OF MORAL EDUCATION IN KARAKALPAK FOLK PEDAGOGY****Esemuratova Turganbike Aytmuratovna – senior teacher***Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz*

Tayanch so‘zlar: qoraqalpoq xalq pedagogikasi, odob-axloq tarbiyasi, xalq og‘zaki ijodi, maqol va matallar, milliy qadriyatlar, ma‘naviy tarbiya, barkamol shaxs, oilaviy tarbiya.

Rezyume. Maqolada qoraqalpoq xalq pedagogikasida odob-axloq tarbiyasi mazmuni, uning nazariy va amaliy asoslari yoritilgan. Shuningdek, xalq og‘zaki ijodi namunalari, xususan, maqol va matallarning yoshlarni ma‘naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalashdagi pedagogik imkoniyatlari tahlil qilingan. Qoraqalpoq xalqining milliy qadriyatlari, urf-odatlar va an‘analari asosida barkamol shaxsni shakllantirish masalalari ochib berilgan.

Ключевые слова: каракалпакская народная педагогика, нравственное воспитание, устное народное творчество, пословицы и поговорки, национальные ценности, духовное воспитание, гармонично развитая личность, семейное воспитание.

Резюме. В статье раскрывается содержание нравственного воспитания в каракалпакской народной педагогике, а также рассматриваются его теоретические и практические основы. Особое внимание уделено педагогическим возможностям произведений устного народного творчества, в частности пословиц и поговорок, в формировании духовно-нравственных качеств молодежи. Проанализирована роль национальных ценностей, традиций и обычаев каракалпакского народа в воспитании гармонично развитой личности.

Key words: Karakalpak folk pedagogy, moral education, oral folk literature, proverbs and sayings, national values, spiritual education, well-rounded personality, family education.

Summary. The article examines the content of moral education in Karakalpak folk pedagogy and highlights its theoretical and practical foundations. It also analyzes the pedagogical potential of oral folk literature, especially proverbs and sayings, in the moral and spiritual education of young people. The study emphasizes the role of the Karakalpak people's national values, traditions, and customs in the formation of a well-rounded and morally mature personality.

Kirisiw. Ğárezsizlikke eriskennen keyin elimizde milliy tariyxqa, ruwxıy qádiriýatlarga hám mádeniy miyrasqa bolǵan múnásibet sapalı jańa basqıshqa kóterildi. Kóp jıllar dawamında jetkilikli úyrenilmegen hám umıtılıp baratırǵan milliy miyrasımız qayta tiklenip, onı izertlew hám keń xalıqqa jetkiziw ushın úlken múmkinshilikler jaratıldı. Búgingi kúnde xalqımızdıń ózligin anlawın tereńlestiriw, milliy sananı bekkemlew, jas áwladtı ata-babalarımız qaldırǵan bay ruwxıy miyras hám milliy qádiriýatlar ruwxında tárbiyalaw mámleket siyasatınıń áhmiyetli baǵdarlarınń birine aylandı. Bul process jaslardıń watansúyishilik sezimin kúsheytıwge, olardı milliy ideya hám ğárezsizlik qádiriýatlarına sadıq bolıp jetilisiwine xızmet etedi.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ayıp ótkenindey: “Eger jámiyet turmısımızdıń denesi ekonomika bolsa, onıń jamı hám ruwxı – mánawiyat. Biz Jańa Ózbekstandı qurıwda kúshli ekonomika menen bir qatarda, ata-babalarımızdıń bay miyrası, milliy hám ulıwmainsaniyılıq qádiriýatlarga tayanǵan kúshli mánawiyatqa da súyenemiz” [1]. Bul pikir mánawiyattıń jámiyet rawajlanıwındaǵı teń joq orın anlatadı.

Adebiyatlar sholıwı. Ruwxıyılıq – adamnıń ishki dúnyasın bayıtatuǵın, onıń aqılıy hám ruwxıy imkaniyatların ashıp beretuǵın, joqarı insaniyılıq qásiyetlerin qalıplestiretuǵın ullı qúdiret. Ol insan qálbinde mehir-múriwbet, hadallıq, ádillik, watansúyiwshilik, adamgershilik sıyaqlı qásiyetlerdi rawajlandırıp, onı iygilikli maqsetlerge baǵdarlaydı. Sonlıqtan jas áwladtı

ruwxıy qádiriýatlar tiykarında tárbiyalaw, olarǵa milliy miyrasımızdı tereń úyretip barıw hár bir pedagogtıń, atananıń hám jámiyettiń eń áhmiyetli wazıypalarınń biri bolıp esaplanadı.

Tariyxıy dereklerge súyensek, xalqımız erte dáwirlerden baslap jas áwladtı tárbiyalaw boyınsha ózine tán bay tájiriye hám ózgeshe pedagogikalıq mektepti qalıplestirgen. Keleshek áwladtı kámil insan etip tárbiyalawda, onı jámiyetlik turmısqa tayarlawda hám joqarı ádep-ikramlılıq qásiyetlerdi qalıplestiriwde xalıq pedagogikasınıń áhmiyeti júda úlken. Ásirese, qaraqalpaq xalıq pedagogikasi kóp ásirlik turmıs tájiriyesi tiykarında qalıplesken tárbiya sisteması bolıp, onda jaslardı dáwir talaplarına say jetilisen, ruwxıy bay, miynetsúygish hám Watan súyiwshi shaxs etip tárbiyalaw ushın qollanılgan usıllar, qurallar hám tájiriyeler óz sáwleleniwin tapqan.

Xalıq pedagogikasi – belgili bir xalıqtıń kóp jıllıq ómir tájiriyesi tiykarında qalıplesken tárbiyalıq kózqaraslar, qaǵıydalar hám ámeliy usıllar jıyındısı bolıp esaplanadı. Onda tárbiyanıń maqseti, wazıypaları, mazmunı hám usılları xalıqtıń turmıs tártibi menen tıǵız baylanısta rawajlangan. Bul sistema úrp-ádetler, salt-dástúrler, máresimler, turmıs qaǵıydaları, xalıq awızeki dóretiliwshiligi, oyınlar hám miynet tájiriyesi arqalı ámelge asırılıp, jas áwladtı jámiyetlik turmısqa tayarlawǵa xızmet etken.

Demek, búgingi kúnde de jaslardı joqarı ádep-ikramlılıq qásiyetlerine iye, milliy qádiriýatlardı qádirléyтуǵın, ruwxıy jetilisen hám jámiyetke paydalı shaxs etip tárbiyalawda

qaraqalpaq xalıq pedagogikasınıń ilimiy-pedagogikalıq múmkinshiliklerin tereń úyreniw hám onı tálim-tárbiya procesinde nátiyjeli qollanıw úlken áhmiyetke iye. Bul bolsa xalıq pedagogikasınıń maqseti hám wazıypaların tereń ańlap, onı zamanagóy pedagogikalıq ámeliyat penen uýgınlastırıwdı talap etedi.

Xalıq pedagogikasında ádep-ikramlılıq tárbiyası tek teoriyalıq úgitler menen sheklenip qalmastan, kúndelikli turmıs, miynet, shańaraq múnásibetleri, úrp-ádetler, salt-dástúrler hám xalıq awızeki dóretiwsılıqlı arqalı ámelge asırılǵan. Balanıń dáslepki tárbiyası ata-ana, apa hám ata bolıp esaplanǵan. Sol sebepli “Ata kórgen oq jonar, ana kórgen ton pisher” degen naqıl áwlad tárbiyasında jası úlkenlerdiń úlgi bolıwı kerek ekenligin bildiredi. Bala jası úlkenlerdiń is-háreketin, sóz mádeniyatın, adamlarǵa bolǵan múnásibetin kórip úlkeyedi. Demek, ádep-ikramlılıq eń dáslep úlgi arqalı qalıpleseı.

Qaraqalpaq xalıq pedagogikasında adamgershilik sıpatları arasında jası úlkenlerdi húrmetlew, kishilerge izzet kórsetiw, haqıyqatshılıq, kishiyeıllik, sabırılılıq, miyrim-shápáát, keńpeıllik hám watansúyiwshilik ayırıqsha orın tutadı. Bul qásiyetler balalardıń sanasına besikten baslap sińdirilgen. Ásirese, ata-anaǵa húrmet, aǵayın-tuwısqanlıq qatnasıqlardı qadırlaw, qońsı-qobalar menen tatıw jasaw qaraqalpaq xalıqınıń ádep normalarınıń tiykarǵı bólegi bolıp tabıladı. Xalıqımızda “Úlkenge – húrmet, kishige – izzet” degen qaǵıydıń ómirlik norma sıpatında qabıllap, onı perzent tárbiyasında izbe-iz qollanǵan. Qaraqalpaq xalıq pedagogikasında jasardıń ádep-ikramlılıqqa tárbiyalawda folklorlarda girewli orın iyeleydi. Atap aytqanda folklorıń bir bólimi esaplanǵan naqıl-maqallar.

Naqıl-maqallar qaraqalpaq xalıqınıń milliy hám ruwxıy qadıriyatlarınń ajıralmas bólegi bolıp, xalıq awızeki dóretiwsılıqlı eń áhmiyetli janrlarınıń biri esaplanadı. Olar xalıqtıń kóp ásirlik ómir tájiriyesin, danalıq oy-pikirlerin hám moral qadıriyatların ózinde jámlengen bay miyras sıpatında áwladtan-áwladqa jetip kelgen. Naqıl-maqallarda miynet, adamgershilik, ádep-ikramlılıq, doslıq, hadallıq, watansúyishilik hám basqa da ulıwma insanıyılıq qásiyetler qısqa, biraq tereń mazmunlı sózler arqalı sáwlelengen. Sol sebepli olar xalıq danalıǵınıń jıyındısı, ruwxıy ǵáziyesi retinde joqarı bahalanadı.

Naqıl-maqallardıń kópshiligi poetikalıq formada jaratılǵan bolıp, kóp jıllıq xalıq tájiriyesiniń hám sóz sheberliginiń jemisi esaplanadı. Olar qısqa kólemde úlken mánini bildiriwı, obrazlı tili, ótkir pikirleri hám kórkem sóylew úlgisi menen xalıq awızeki dóretiwsılıqlı basqa janrlarınan ajıralıp turadı. Ásirese, pikirdi qısqa hám isenimli jetkiziw qásiyetine iye bolǵanlıqtan, naqıl-maqallar tárbiyalıq processte de úlken pedagogikalıq áhmiyetke iye.

Basqa awızeki dóretiwsılıqlı túrleri, misalı, ertek, dástan, juwap-aytıw yaqı jumbaqlar belgili tayarlıqtı talap etse, naqıl-maqallardı hár bir adam kúndelikli sóylew procesinde jeńil qollana aladı. Sol sebepli olar xalıq tilinde keń tarqalǵan, hárkim óziniń oy-pikirin bekkemlew, dálillew yaqı tárbiyalıq mániidegi pikirlerin jetkiziw ushın naqıl-maqallardan paydalanadı. Xalıq arasında «Sózdiń kórki – naqıl», «Aqıllı adam ángimesin naqılsız aytpaydı» degen naqıllardıń keń tarqalıwı da olardıń sóylew mádeniyatındaǵı ayırıqsha ornın kórsetedi.

Demek, naqıl-maqallar tek kórkem sóz úlgisi ǵana emes, al jas áwladtı ádep-ikramlılıq ruwxında tárbiyalawǵa xızmet etetuǵın nátiyjeli pedagogikalıq qural esaplanadı.

Olar kúndelikli múnásibetlerde pikirdi dálillew, adamgershilik qásiyetlerin qalıplestiriw hám milliy qadıriyatları jas áwlad sanasına sińdiriwde óziniń joqarı pedagogikalıq múmkinshiliklerine iye [2].

Xalıq awızeki dóretiwsılıqlı bul janrınıń termin sıpatında qalıplesiwine názer taslasaq, ilimpazlardıń kópshiligi. Arablardıń Orta Aziya hám Qazaqstan dalalarına keliwi menen, usı aymaqlarda jasawshı türk tilles xalıqlarǵa arab tiliniń tásirinde ótken dep tastıyıqlaydı. “Maqal” sózi biziń tilimizge arablardan kirgen. Bunıń mánisi “orınlı sóz” yaǵnıy “tiyisli orınlarda ayılǵan sóz” degendi ańlatadı [2].

Geypara ilimpazlar usınıń dálil sıpatında ertedegi ádebiy miyrasları kórsetedi. XI ásirdiń belgili esteliklerinen esaplanǵan «Kuttagu bilig» hám Maxmud Qashqariydiń «Devonu luǵotit turk» kitabında oǵada kóp naqıl-maqallardıń úlgileri bar ekenin kórsetiw menen qatar Tonıkóktiń húrmetine ornatılǵan eskertkishte kórkem teńewler, ertekler, metaforalar, naqıl- maqallar, aforizmler kóp ushırasadı.

Pedagogikalıq ádebiyatlarda naqıl-maqallarǵa “Xalıq pedagogikasında kóp qollanılatuǵın, tujırımlı hám keń oydı bildiretuǵın, jámaát tárepinen dóretilgen, dilwar-sheshenler tárepinen islengen kórkem sóz óneriniń bir túri naqıl-maqallar” dep anıqlama berip ótilgen [3].

Qaraqalpaq xalıqınıń naqıl hám maqalları mazmunı menen bir qatarda, qurılıs ózgeshelikleri jaǵınan da bir-birinen parıqlanadı. Bul ózgeshelik, eń aldǵı menen, olar arqalı bildiriletuǵın oy-pikirdiń beriliw usılı hám mánisinde kórinedi. Naqıllarda qollanılgan sózler óziniń tuwrı hám anıq mánisinde paydalanıladı. Sonlıqtan naqıl tınlawshıǵa túsiniqli túrde aqıl-keńes, úgit-násiyat yaqı ómirlik qaǵıyda sıpatında jetkiziledi hám onı túsiniw ushın qosımsha túsindiriwdi talap etpeydi. Yaǵnıy, naqıllar turmıstaǵı waqıya hám hádiyselerdiń mánisin tuwrıdan-tuwrı sáwlelendiretuǵın, qısqa hám mazmunlı danalıq sózler bolıp esaplanadı. Maqallar bolsa qurılısı hám semantikalıq ózgesheligi menen naqıllardan ajıralıp turadı. Ondaǵı sózler kóbinese awıspalı, obrazlı hám astarlı mánide qollanıladı. Sol sebepli maqaldıń mazmunı belgili bir jaǵdayǵa qarap túrli qırınan túsindiriliwi múmkin. Maqallarda tımsallaw, teńew, ishara hám astarlı oy bildiriliwi basım bolıp, tınlawshını tereńirek oy júritiwge úndeydi. Bul janrda pikirdi tuwrı aytwǵa qaraǵanda, obrazlı hám jańasha túrde jetkeriw ádetke aylanǵan.

Qaraqalpaq xalıqınıń sóylew mádeniyatında maqallar tártiplilikti saqlaw, bir adamǵa násiyat beriw yamasa tárbiyalıq mánidegi pikirdi jetkeriw maqsetinde de keń qollanıladı. Misalı, “Qızım saǵan aytaman, kelinim sen tıńla” degen maqalda pikir belgili bir adamǵa qaratılǵanday kórinse de, ámelde ol basqa birewge ishara arqalı úgit beriw usılı sıpatında qollanıladı. Usınday obrazlı hám astarlı sóylew qaraqalpaq xalıq pedagogikasınıń ózine tán qásiyetlerin kórsetip, jas áwladtı ádep-ikramlılıq ruwxında tárbiyalawda nátiyjeli pedagogikalıq qural wazıypasın atqaradı [2].

Xalıq danalıǵı tálim hám tárbiya procesinde ózgeshe orın iyeleydi. Xalıq oyshıları hám danıshpanları qaldırǵan úgit-násiyatlar, danalıq sózler hám moral qaǵıydalar kóp ásirler dawamında áwladtan-áwladqa ótip, óz tárbiyalıq áhmiyetin joǵaltpaǵan. Bul ruwxıy miyras jas áwladtı ádep-ikramlılıq, adamgershilik hám joqarı moral qásiyetler ruwxında tárbiyalawdıń bekkem tiykarın quraydı. Sonlıqtan xalıq danalıǵı tek tariyxıy qadıriyat emes, al búgingi tálim-

tárbiya procesinde de nátiyjeli pedagogikalıq qural sıpatında qollanıladı.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq xalıq pedagogıkası ádep-ikramlılıq tárbiyasınıń bay deregi hám milliy qádiriyatlardı saqlap qalıwshı ruwxıy miyras esaplanadı. Xalıqımızdın kóp ásirlik turmıs tájiriybesi tiykarında qalıplesken úrp-ádetler, salt-dástúrler, máresimler, xalıq awızeki dóretiwshiligi, ásirese naqıl-maqallar jas áwladtı adamgershilik, hadallıq, ádillik, miynetsúygishlik, watan súyiwshilik hám ulıwma insanıylıq

qásiyetler ruwxında tárbiyalawda úlken pedagogikalıq múmkinshiliklerge iye.

Házirgi globalasıw hám xabar texnologiyaları tez rawajlanıp atırǵan jaǵdayda jaslardın ruwxıy dúnyasın bayıtıw, olardı jat ideyalardan qorǵaw hám milliy ózligin saqlap qalıwda qaraqalpaq xalıq pedagogıkasınıń áhmiyeti taǵı da artpaqta. Sonlıqtan xalıq pedagogıkası elementlerin zamanagóy tálim mazmunına engiziw, folklor úlgilerinen, naqıl-maqallardan, dástúr hám úrp-ádetlerden pedagogikalıq processte keń paydalanıw zaman talabı bolıp tabıladı.

Ádebiyatlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Insonparvarlik, ezgulik va bunyodkorlik – milliy g‘oyamizning poydevoridir. – Toshkent: “Tasvir”, 2021.
2. Qaraqalpaq folklorı. – Nókis: “Bilim”, 1961-1980.
3. Abdimuratov P.S. Qaraqalpaq xalıq pedagogıkası. Sabaqlıq. – Nókis, “Bilim”, 2025.
4. Xodjaev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik. – Toshkent: «Sano-standart», 2017.